

१. व्यवस्थापनाची ओळख

- १.१ व्यवस्थापनाचा अर्थ आणि व्याख्या
- १.२ गृहव्यवस्थापनाचा अर्थ आणि व्याख्या
- १.३ गृहव्यवस्थापनाची गरज आणि महत्त्व

चर्चा करू या :

- १. व्यवस्थापन म्हणजे काय?
- २. गृहव्यवस्थापन म्हणजे काय?

इच्छित ध्येय साध्य करण्यासाठी नियोजनपूर्व कार्य किंवा काम करणे म्हणजे व्यवस्थापन. दैनंदिन जीवनात व्यवस्थापन महत्त्वाची भूमिका निभावत असते. कोणतेही काम परिणामकारकरित्या आणि कार्यक्षमतेने करण्याची व्यवस्थापन ही एक कला आहे. दैनंदिन जीवनात आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आपण अनेक प्रकारचे कार्य करत असतो. ही सर्व कार्ये व्यवस्थापन प्रक्रियेच्या तीन पायऱ्या आहेत. जसे - नियोजन, नियंत्रण आणि मूल्यांकन याच्या उपयोगाने सर्व कामे पद्धतशीररित्या पार पाडली जातात.

तुम्हाला माहीत आहे का?

‘गृहव्यवस्थापन’ ही संज्ञा सर्वप्रथम मारिया पार्लोवा यांनी १९८० साली वापरली. ही संकल्पना घरातील कोणतेही कार्य यशस्वीपणे पूर्ण करण्याच्या संदर्भात वापरण्यात आली.

गृहव्यवस्थापन ही कौटुंबिक जीवनाची प्रशासकीय बाजू आहे. निकेल आणि डॉर्सी यांच्या मते “गृहव्यवस्थापन म्हणजे नियोजन, संघटन, नियंत्रण आणि मूल्यांकनाद्वारे कुटुंबाजवळ असलेल्या संसाधनांचा वापर करून कुटुंबाची ध्येय साध्य करणे होय”. गृहव्यवस्थापनाला कौटुंबिक संसाधनांचे व्यवस्थापन असेही म्हणतात.

येथील चर्चेत गृहव्यवस्थापन किंवा कौटुंबिक संसाधनांच्या व्यवस्थापनाच्या अर्थावर व परिभाषेवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

१.१ व्यवस्थापनाची व्याख्या आणि अर्थ :

व्यवस्थापन हा कौटुंबिक जीवनाचा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. कौटुंबिक वातावरणात मानवा-मानवातील नात्यांमधून

निर्माण होणारा तो एक नैसर्गिक परिणाम आहे. काम करण्यासाठी नियोजित व पद्धतशीर क्रिया म्हणजे व्यवस्थापन. व्यक्तीला आपल्या विविध गरजा व मागण्या पूर्ण करण्याकरिता पद्धतशीररित्या नियोजन, नियंत्रण आणि मूल्यांकनाचा उपयोग करून विविध कार्ये करावी लागतात. व्यवस्थापन ही एक मानसिक प्रक्रिया आहे. यात निर्णय घेण्याचा समावेश होतो ज्यामुळे क्रिया घडते. यशस्वीरित्या काम पूर्ण करण्याचे ते माध्यम आहे. समाजात होणाऱ्या बदलांच्या दृष्टिकोनातून त्याचप्रमाणे घरगुती बदल हाताळण्यासाठी व्यवस्थापन हे एक बौद्धिक माध्यम आहे. तरीही हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे की व्यवस्थापन प्रक्रिया मात्र कधीच बदलत नाही. साध्या शब्दात सांगायचे तर, व्यवस्थापन ही अशी प्रक्रिया आहे ज्यात वैयक्तिक किंवा कौटुंबिक ध्येय साध्य करण्यासाठी संसाधने वापरली जातात.

‘व्यवस्थापन म्हणजे ठरविलेली ध्येये साध्य करण्याकरिता नियोजन, अंमलबजावणी आणि मूल्यांकन या तीन पायऱ्यांचा समावेश असलेली प्रक्रिया.’

व्यवस्थापनाच्या अनेक व्याख्या आहेत. त्यातील काही साध्या आहेत तर काही थोड्या विस्तृत आहेत.

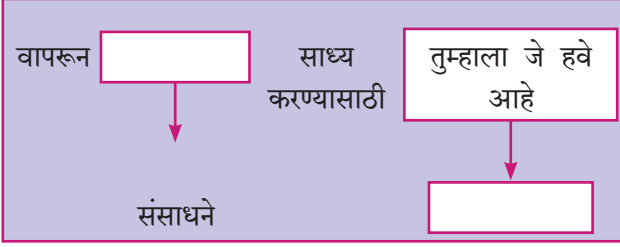
संगणक माझा मित्र :

व्यवस्थापनाच्या अजून व्याख्या शोधून त्या सर्व व्याख्यांमध्ये काय साम्य आहे त्याचा सारांश काढा.

व्यवस्थापनाची सर्वात सोपी व्याख्या म्हणजे “तुमच्याजवळ जे आहे ते वापरून तुम्हाला जे हवे आहे ते साध्य करणे.” इथे तुम्हाला जे हवे आहे ते

म्हणजे कौटुंबिक ध्येय आणि तुमच्याजवळ जे आहे ते म्हणजे कौटुंबिक संसाधने.

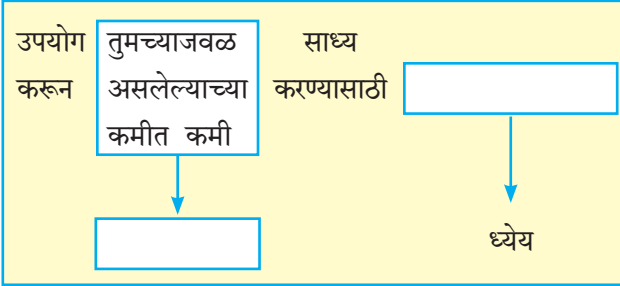
आकृती पूर्ण करा :

आकृती १.१ (अ) : व्यवस्थापनाची सोपी व्याख्या

वरील व्याख्येत तुमच्याजवळ असलेले म्हणजे उपलब्ध संसाधने आणि तुम्हाला हवे असलेले म्हणजे वैयक्तिक किंवा कौटुंबिक ध्येय. एक गोष्ट स्पष्ट करणे गरजेचे आहे की व्यवस्थापनाचा हेतू केवळ तुमच्याजवळ काय आहे आणि तुम्हाला काय हवे आहे याचा समतोल साधणे नाही. खरे तर व्यवस्थापनाची गरज या दोन्हीच्या असमतोलातूनच निर्माण होते. म्हणूनच वरील व्याख्या पुढीलप्रमाणे सुधारित करता येते -
“तुमच्या जवळ असलेल्या संसाधनांचा कमीत कमी वापर करून तुम्हाला हवे असलेल्या ध्येयापैकी जास्तीत जास्त ध्येय साध्य करणे.”

आकृती पूर्ण करा :

आकृती १.१ (ब) : व्यवस्थापनाची सुधारित व्याख्या

वरील व्याख्येतून स्पष्ट होते की, व्यवस्थापनात सर्वोत्तम ध्येय साध्य करण्यासाठी कमीत कमी संसाधनांचा वापर, वेळेपूर्वी/आगाऊ नियोजन, आराखड्याप्रमाणे कार्य करणे, ध्येय साध्यता आणि कुटुंबातील सदस्यांच्या समाधानाचे मूल्यमापन या सर्वांची आवश्यकता असते.

१.२ गृहव्यवस्थापनाचा अर्थ आणि व्याख्या :

व्यक्तीला आणि कुटुंबाला अनेक ध्येय साध्य करायची असतात. या ध्येय प्राप्तीकरिता उपलब्ध संसाधने ओळखणे

आणि त्यांचा योग्य वापर करणे गरजेचे ठरते. निर्णय प्रक्रिया या ठिकाणी महत्त्वाची भूमिका वठवते. अनेक ध्येय साध्य करायची असतात आणि त्यासाठी उपलब्ध संसाधने मर्यादित असतात. या सत्य परिस्थितीचा विचार करून ध्येयांचा प्राधान्यक्रम ठरविणे अत्यावश्यक ठरते. योग्य पर्यायाच्या उत्तम परिणामाची पडताळणी करण्यासाठी संसाधनांचे मूल्यमापन व विश्लेषण करणे आवश्यक असते. प्रत्येक व्यक्तीने व कुटुंबाने व्यवस्थापनाची तत्त्वे व प्रक्रिया योग्य पद्धतीने उपयोगात आणल्यास जीवनाचा अपेक्षित दर्जा जास्तीत जास्त प्रमाणात मिळविण्याची परिणामकारकता ठरविते.

ज्या कुटुंबात कौटुंबिक ध्येयाची पूर्तता करताना समाधानाची योग्य पातळी गाठली जाते ते घर उत्तम व्यवस्थापन असलेले घर समजावे. या दृष्टीने व्यवस्थापन गतिशील व महत्त्वाची भूमिका निभावते.

म्हणूनच गृहव्यवस्थापनाची खालीलप्रमाणे व्याख्या केली आहे.

“गृहव्यवस्थापन म्हणजे नियोजन, संघटन, नियंत्रण आणि मूल्यांकन करून कुटुंबाजवळ उपलब्ध असलेल्या संसाधनांच्या उपयोगाने कुटुंबाची ध्येये साध्य करणे होय.”

ग्रॉस आणि क्रॅन्डॉल यांनी गृहव्यवस्थापनाची विस्तृत व्याख्या खालीलप्रमाणे केली आहे. जेणे करून गृहव्यवस्थापनाचे स्पष्ट चित्र समजू शकते.

“गृहव्यवस्थापनात निर्णय शृंखलेचा समावेश होतो, कौटुंबिक ध्येय साध्य करण्याकरिता कौटुंबिक संसाधनांच्या उपयोगाची प्रक्रिया तयार केली जाते. या प्रक्रियेत एकामागे एक येणाऱ्या तीन पायऱ्यांचा समावेश होतो- नियोजन करणे, प्रत्यक्ष आराखडा अमलात आणताना विविध घटकांवर नियंत्रण ठेवणे, ज्याने आराखडा तयार केला ती व्यक्ती किंवा इतर व्यक्तीही राबवते आणि भविष्यातील नियोजनाची पूर्वतयारी म्हणून मूल्यांकन करणे.”

ही व्याख्या स्पष्ट करते की, व्यवस्थापन ही एक मानसिक प्रक्रिया आहे. ज्यात निर्णय प्रक्रियेचा आणि क्रमशः येणाऱ्या निश्चित पायऱ्यांचा समावेश असतो.

१.३ गृहव्यवस्थापनाची गरज व महत्त्व :

चर्चा करू या.

आजची कुटुंबे पूर्वीच्या कुटुंबांपेक्षा वेगळी कशी आहेत?

दैनंदिन जीवनात व्यवस्थापन प्रक्रिया महत्त्वाची भूमिका बजावते. गेल्या अनेक वर्षात समाजात त्याचप्रमाणे कुटुंबात अनेक बदल झाले आहेत. जुन्या काळातील कुटुंबांपेक्षा आताची कुटुंबे अनेक प्रकारे वेगळी आहेत. आजकाल, विभक्त कुटुंबाचे प्रमाण वाढले आहे. विभक्त कुटुंबात गृहिणीच्या दुहेरी भूमिकेमुळे वेळेची व ऊर्जेची गरज वाढते आहे जसे कुटुंबासाठी व नोकरीच्या/ कामाच्या ठिकाणी लागणारा वेळ व ऊर्जा. म्हणूनच ठरवून दिलेले काम किंवा विविध कार्य पूर्ण करण्यासाठी उपलब्ध संसाधनांच्या उपयोगाचे व्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे कौटुंबिक जीवन बदलत आहे, ज्यामुळे व्यवस्थापनाच्या तत्त्वांचे आणि व्यवस्थापन प्रक्रियेची उपयोजिता गरजेची आहे. गृहिणी वेळ व श्रम बचतीच्या साधनांचा उपयोग करायला लागल्यास तिला पैशासारख्या अमानवीय संसाधनाचे कौशल्यपूर्ण व्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे.

वाढता राहणीमानाचा दर्जा आणि भौतिक वस्तू आणि सेवांची उपलब्धता खरेदी करतेवेळी निवडीच्या कक्षा रुंदावते याकरिता चांगल्या निर्णय प्रक्रियेची गरज असते.

उदाहरणार्थ, नोकरी करणारी स्त्री वेळेची व श्रमाची बचत होण्याकरिता सूत्रपणे खाण्यायोग्य तयार पदार्थांची (Ready to eat) निवड करेल.

सांगा पाहू :

गृहव्यवस्थापनातील अशा उदाहरणांची यादी करा ज्यात संसाधनांच्या परिणामकारक उपयोगात व्यवस्थापन सहाय्यक ठरेल.

वैद्यकीय शास्त्रातील प्रगती, वैद्यकीय क्षेत्रात नवीन तंत्रज्ञान, मानवाची वाढती आयुर्मर्यादा, विज्ञान, तंत्रज्ञान,

संगणक तंत्रज्ञान, संप्रेषण तंत्रज्ञानातील प्रगती, लोकसंख्येचा विस्फोट, बेरोजगारी इत्यादींचा कौटुंबिक जीवनावर व त्याचवेळी संसाधनांच्या व्यवस्थापनावर परिणाम होतो. जास्तीत जास्त समाधान मिळण्याकरिता व कौटुंबिक ध्येय साध्य करण्याकरिता मानवीय आणि अमानवीय संसाधनांचा परिणामकारक उपयोग करणे महत्त्वाचे ठरते. व्यवस्थापन आपल्याला अशा संसाधनांचा परिणामकारक उपयोग कसा करू शकतो ते शिकवते.

जीवनाच्या इच्छित दर्जाच्या अनुषंगाने उपलब्ध संसाधने आणि ध्येयाची पूर्तता करणे, राहणीमानाचा दर्जा, आरोग्य, कौटुंबिक सदस्यांचा आनंद व समाधान यात योग्य समतोल साधण्याकरिता व मिळविण्याकरिता व्यवस्थापन प्रक्रिया महत्त्वाची भूमिका बजावते. याचे महत्त्व खालीलप्रमाणे :

- गृहव्यवस्थापन सुसंघटितपणे कार्य करण्यास मदत करते.
- गृहव्यवस्थापन अनेक पर्यायांतून एका उत्तम पर्यायाची निवड करण्यासाठी व निर्णय घेण्याकरिता मदत करते.
- कुटुंबात निर्णय घेताना सल्लागाराचे काम करते.
- गृहव्यवस्थापन संसाधने ओळखण्यास व त्याचा योग्य विनिमय करण्यास आणि उपलब्ध संसाधनांच्या योग्य वापराचा आराखडा तयार करण्यास मदत करते.
- यामुळे आयुष्य जगण्याला आणि मानवीय सहवासाच्या दर्जाला दिशा मिळते.
- संसाधनांचा परिणामकारक उपयोग करून कौटुंबिक ध्येय साध्य करण्याचे गृहव्यवस्थापन एक माध्यम आहे.
- व्यक्तीचे व कुटुंबाचे मूल्यसंवर्धन करण्यास मदत करते.
- कुटुंबातील सदस्यांचा सर्वांगीण विकास साध्य करण्यासाठी कुटुंबाला सहाय्य करते.
- कुटुंबातील सदस्यांना आरोग्य व सर्वसाधारण स्वास्थ्य चांगले राखून आनंदी व समाधानी ठेवण्यास मदत करते.
- बदलत्या परिस्थितीत व कठीण परिस्थितीत योग्य मार्ग हाताळण्याकरिता प्रेरणा देते.

तुम्हाला आठवतंय काय ?

- इच्छित ध्येय साध्य करण्याच्या दिशेने केलेली नियोजनात्मक क्रिया म्हणजे व्यवस्थापन.
- व्यवस्थापन ही एक काम करण्याची नियोजनबद्ध व पद्धतशीर क्रिया आहे.

- तुमच्याजवळ जे आहे. ते वापरून तुम्हाला जे हवे आहे ते साध्य करणे ही व्यवस्थापनाची सोपी व्याख्या आहे. येथे तुम्हाला जे हवे आहे ते म्हणजे कौटुंबिक ध्येय व तुमच्याजवळ जे आहे ते म्हणजे कौटुंबिक संसाधने.

- गृहव्यवस्थापन म्हणजे नियोजन, संघटन, नियंत्रण आणि मूल्यांकन करून कुटुंबाजवळ उपलब्ध असलेल्या संसाधनांच्या उपयोगाने कुटुंबाची ध्येये साध्य करणे.
- दैनंदिन जीवनात गृहव्यवस्थापन महत्त्वाची भूमिका निभावते.

स्वाध्याय

• वस्तुनिष्ठ प्रश्न :

१) बहुपर्यायी प्रश्न.

१. व्यवस्थापन ही काम करण्याची नियोजनपूर्ण व _____ क्रिया आहे.
अ) पद्धतशीर
ब) अमूर्त
क) असंघटित
२. गृहव्यवस्थापन म्हणजे नियोजन, संघटन, नियंत्रण आणि मूल्यांकन करून कुटुंबाजवळ उपलब्ध असलेल्या _____ च्या उपयोगात कौटुंबिक ध्येय साध्य करणे होय.
अ) मूल्ये
ब) संसाधने
क) ताकद
३. नोकरी करणारी स्त्री _____ ची व उर्जेची बचत करण्याकरिता शहाणपणाने तयार खाण्यायोग्य (Ready to eat) पदार्थाची निवड करेल..
अ) कौशल्य
ब) पैसा
क) वेळ
४. आपण कोणतीही गोष्ट संघटितपणे करण्यासाठी _____ ची मदत होते.
अ) गृहव्यवस्थापन
ब) निर्णय प्रक्रिया
क) नियंत्रण

५. गृहव्यवस्थापन, संसाधने _____ व योग्य विनिमय करण्याकरिता मदत करते.

- अ) मूल्ये
- ब) वगळणे
- क) ओळखणे

• लघुत्तरी प्रश्न :

१) खालील विधाने चूक की बरोबर ते ओळखा.

- अ. गृहव्यवस्थापन, कुटुंबाची भावनिक बाजू आहे.
- ब. व्यवस्थापन ही एक मानसिक प्रक्रिया आहे.
- क. नोकरी करणारी स्त्री पैशाची व कौशल्याची बचत करण्याकरिता तयार खाद्यपदार्थाची शहाणपणाने निवड करेल.

२) परिभाषा लिहा.

- अ. व्यवस्थापन
- ब. गृहव्यवस्थापन

३) टीपा लिहा.

- अ. व्यवस्थापनाचा अर्थ
- ब. गृहव्यवस्थापनाचा अर्थ
- क. गृहव्यवस्थापनाची गरज/निकड
- ड. गृहव्यवस्थापनाचे महत्त्व.

□□□